Հայերն օսմանեան բանակում (ԺԴ դարից մինչեւ 1918թ. ուրուագիծ)[1]

(1)

Հայ-թուրք համակեցութեան պատմութեան հարիւրամեակների ընթացքում հայերը մեծ մասնակցութիւն են ունեցել Օսմանեան կայսրութեան կեանքի տարբեր ասպարէզներին՝ իրենց ստեղծագործ միտքը, աշխատասիրութիւնը եւ շինարար ոգին ի սպաս դնելով տէրութեան զօրացմանը։

Երկրի տնտեսութեան եւ մշակոյթի զարգացմանը հայերի մասնակցութեան մասին նիւթը մշակուած է ուսումնասիրութիւններու մակարդակով։ Օսմանեան կայսրութեան զինուած ուժերում հայ տարրին վերաբերող նիւթերը հիմնականում ցրուած են մնում հայ պարբերական մամուլում եւ տարբեր հրատարակութիւններում։ Այս յօդուածում կարելիութեան սահմաններում փորձել ենք ի մի բերել, մէկտեղել դրանք։ Հայ-թուրք համակեցութեան պատմութեամբ զբաղուող պատմաբաններին է թողնւում այս նիւթի առաւել մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւնը եւ դրա ամբողջացումը՝ թուրքական եւ օտար աղբիւրներից առնուած փաստերով։

Յայտնի իրողութիւն է, որ Օսմանեան կայսրութեան տիրապետութեան տակ գտնուող բոլոր ազգերը եւ առանձնապէս քրիստոնեաները ապրել են անտանելի եւ անհանդուրժելի այնպիսի պայմաններում, ուր իւրաքանչիւր քրիստոնեայի կեանքը, ինչքը եւ պատիւը կախուած է եղել առաջին պատահած մահմեդականի քմահաճոյքից։ Ենիչէրին իր նոր սրուած սուրը անհաւատ քրիստոնեայի պարանոցի վրա փորձելու արտօնութիւնն է ունեցել։ Քրիստոնեայ հպատակները ստիպուած են եղել համակերպուել երկրում իշխող մահմեդական մոլեռանդութեան եւ ղայայի (հօտ, ստրուկ, հարկատու) իրաւազուրկ վիճակի հետ, քանզի օսմանեան վարչակարգի դէմ ցանկացած ընդվզման փորձ կարող էր միայն մեծ աղէտների յանգեցնել իրենց։ Կրօնակից որեւէ պետութեան աջակցութիւնը նրանք չէին կարող յուսալ, քանզի Օսմանեան ամենազօր կայսրութիւնը մինչեւ ԺԷ դարի վերջը սարսափի մէջ էր պահում Եւրոպայի երկրներին անգամ։

---

[1] - *Անահիտ Աստոլեան, Հայկասեան Հայագիտական Հանդէս,ԻՀ հատոր,Պէյրութ, 2008, 15*

Օսմանեան կայսրութեան բանակում ծառայած հայ գործիչներից շատերը իրենց դիրքը, պաշտօնական շրջանակներում ունեցած կապերը օգտագործել են հայ ազգային եւ եկեղեցական կեանքի պահպանման եւ դրանց յառաջադիմութեանը նպաստող արտօնագրերի ձեռքբերման համար: Նրանք նաեւ իրենց նիւթական միջոցներն ի սպաս են դրել հայրենակիցների կեանքի դժնդակ պայմանները թեթեւացնելու համար, ուստի յիշատակութեան արժանի ենք համարել նրանց ազգային գործունէութիւնը նոյնպէս:

Հայերը ենիչէրիական զօրագնդերում

Գոյութիւն ունի այն տեսակէտը, թէ դարեր շարունակ օսմանեան բանակը՝ հասարակ զինուորներից մինչեւ հրամանատարները, ամբողջապէս կազմուած է եղել օսմանցիներից, մահմեդական այլ ազգերից եւ մահմեդականացած քրիստոնեաներից: Կայսրութեան հպատակ քրիստոնեայ ազգերը, որպէս անվստահելի տարրեր, չէին զինուորագրւում բանակ եւ զրկուած էին զէնք կրելու իրաւունքից եւ, որ ամենակարեւորն է, ըստ շարիաթի սկզբունքների՝ անհաւատները չէին կարող կռուել հաւատքի բանակում: Օսմանցիները մշտական նուաճողական պատերազմներ էին վարում, սակայն բաւարար քանակութեամբ ռազմական ոյժ չունէին, քանզի փոքրամասնութիւն էին կազմում իրենց գրաւած տարածքներում: Քրիստոնեայ հպատակների ռազմական ոյժը գործածելու եւ իրենց ռազմուժի յարաճուն կարիքները բաւարարելու նպատակով սուլթանական իշխանութիւնները հպատակ քրիստոնեայ բնակչութեան հանդէպ սկսեցին կիրառել մարդահարկ[a] դեւշիրմէն (մանկահաւաքը, մանկաժողովը): Սուլթանական իշխանութիւնները քրիստոնեայ բնակչութիւն ունեցող նահանգներից պարբերաբար բռնութեամբ հաւաքագրում էին ամենաուժեղ, բարեհաս, առողջ եւ խելացի մանկահասակ տղաներին եւ պատանիներին, որոնց կրօնափոխ անելուց յետոյ ուղարկում էին աջէմի օղլան (բառացի՝ անփորձ պատանի) կոչուած զօրամասերը: Այստեղ նրանք, ձեռք բերելով ռազմական գիտելիքներ ու փորձառութիւն եւ ներշնչուելով կրօնական մոլեռանդութեամբ, դառնում էին ռազմարուեստին քաջահմուտ, մահմեդականութեան ու սուլթանին հաւատարիմ զինուորներ եւ ուղարկւում ենիչէրիների զօրամասեր:

Օսմանեան բանակի գլխաւոր ոյժը, նրա ընտրանին կազմող ենիչէրիական (բառացի՝ նոր զօրք) զօրագնդերը (կանոնաւոր հետեւակ) ստեղծուել են 1361-1363-ին՝ սուլթան Մուրադ Ա-ի (1359-1390) օրօք, եւ ամբողջապէս կազմուած էին բռնի մահմեդականացուած քրիստոնեաներից: Ենիչէրիական զօրագնդերը սկզբում հաւաքագրւում

էին ռազմագերիներից։ Օսմանեան կայսրութեան կողմից նուաճուած քրիստոնեայ բնակիչները համարւում էին ռազմագերիներ եւ պարտաւոր էին վճարել փեշէ-կը (բառացի՝ հինգից մէկը) կոչուած մարդկային հարկատեսակը, ըստ որի՝ իւրաքանչիւր հինգ հոգուց մէկին պարտաւոր էին յանձնել օսմանցիներին՝ բանակի շարքերը համալրելու համար, կամ վճարել համապատասխան փրկագին։ Գրաւուած տարածքների ամրագրումից յետոյ քրիստոնեաները դառնում էին օսմանեան հպատակներ, եւ նրանց հանդէպ արդէն կիրառւում էր ղեւշիրմէ համակարգը։

Մանկահաւաքները Բալկանեան երկրներում կատարուել են աւելի վաղ (1395-ից), քան Արեւմտեան Հայաստանում։ Ըստ հայ ժամանակագիրների տուեալների՝ Արեւմտեան Հայաստանում մանկահաւաքները սկսել են 1464-ից։ Նախապէս դրանք կատարուել են երեք կամ հինգ տարին մէկ անգամ, իսկ ԺԶ դարից սկսած[a] իւրաքանչիւր տարի։ Դեւշիրմէի երեքդարեայ ժամանակահատուածում մանկաժողովների պարբերականութիւնը չաճախակիանում էր հենց այն պահերին, երբ օսմանեան պետութիւնը վարում էր իր նուաճողական պատերազմները։ ԺԷ դարի երկրորդ կէսից մանկահաւաքների պարբերականութիւնը սկսում է անկում ապրել։ Փաստագրուած վերջին մանկահաւաքը տեղի է ունեցել 1750-ին։

Ենիչէրիական զօրագնդերը համարւում էին անպարտելի մի կազմակերպութիւն։ Ենիչէրիների քաջութեան եւ չանդգնութեան շնորհիւ աշխարհակալ սուլթաններին յաջողուեց ստեղծել զօրեղ կայսրութիւն եւ իրենց միահեծան իշխանութեանը ենթարկել Ասիայի, Աֆրիկայի եւ Եւրոպայի ընդարձակ տարածքներում ապրող ժողովուրդներին։

Յայտնի չէ, թէ ենիչէրիների ծով բազմութեան մէջ որքան է եղել զուտ հայկական տարրը։ Եւ քանի որ չկան փաստացի տուեալներ՝ նրանց քանակը թուապէս հնարաւոր չէ սահմանել։ Հայ ժողովրդի լաւագոյն ներկայացուցիչների բազմաթիւ սերունդներ, խլուելով իրենց ազգային միջավայրից, ծառայել են չանուն օտար պետութեան եւ օտար կրօնի յաղթանակի։

Հայկական ծագում ունեցող ենիչէրիների մէջ գտնուել են անհատներ, ովքեր իրենց քաջութեան եւ ընդունակութիւնների շնորհիւ կարողացել են բարձրագոյն դիրքեր գրաւել օսմանեան ռազմական եւ վարչական համակարգում։

Հայկական ծագում ունեցող ենիչէրիներից նշանաւոր էր ԺԷ դարի ծովակալ Խալիլ (Հալիլ) փաշան, որն իր սխրագործութիւններով փառապանծ էջեր է թողել օսմանեան տարեգրութեան մէջ։ Խալիլ փաշան կեսարացի հայ էր, որը մանկաժողովների ժամանակ խլուել էր

իր ծնողներից եւ Կ.Պոլիս փոխադրուելով՝ հասել էր բարձրագոյն դիրքերի եւ մեծ ծառայութիւններ մատուցել օսմանեան պետութեանը: 1609-ին միլիտացուց դէմ ծովային մարտից յաղթական դուրս գալով՝ ստացել է վեզիրի տիտղոս, այնուհետեւ նշանակուել է մեծ վեզիր: Խալիլ փաշան վանել է ղազախների արշաւանքը Սինոպից, նորոգել է խաղաղութեան դաշինքը Լեհաստանի եւ Աւստրիայի հետ: 1619-ին կռուել է պարսիկների դէմ եւ Շահ Աբասին ստիպել հաշտութիւն կնքել: 1620-ին դարձեալ պաշտօնանկ է եղել եւ կրկին դարձել ծովակալ: 1621-ին կռուել է Լեհաստանի դէմ: 1626-1627-ին վերահաստատուել է մեծ վեզիրի պաշտօնում:

Հայկական ծագում ունէր ԺԷ դարի զօրավար եւ պետական գործիչ - Սուլէյման փաշա Էմմէնին (1605-1680), որը ծնունդով մալաթիացի է եւ հայ ծնողների զաւակ: 1605-ի մանկահաւաքի ժամանակ տարուել է Կ.Պոլիս, եղել է կրօնափոխ եւ անուանափոխ: Սուլէյման փաշան իր բնատուր կարողութիւնների, ճարպկութեան եւ քաջութեան շնորհիւ կարողացել է հասարակ զինուորից բարձրանալ մեծ վեզիրի աստիճանի եւ դառնալ օսմանեան պատմութեան կարեւոր դէմքերից մէկը: Եղել է սուլթան Իբրահիմի (1840-1648) թիկնապահը[8]: Որոշ ժամանակ անց բարձրանում է վեզիրութեան աստիճանի, այնուհետեւ դառնում վեզիրի խորհրդական, ապա՝ վարում Կարնոյ եւ Սեբաստիայի կուսակալութիւնները: Մասնակցել է Կրետէի գրաւմանը: 1644-ին դարձել է մեծ վեզիր: Հրաժարուել է մեծ վեզիրի պաշտօնից՝ խռովայոյզ ժամանակներում փրկելով իր կեանքը: Երկու անգամ վարել է մեծ վեզիրի տեղապահի պաշտօնը: Եղել է էդիրնէի (Ադրիանապոլիս) արքունական պալատի վերակացուն:

Սուլէյման փաշան ոչ առաջինն էր եւ ոչ էլ վերջինը բռնի մահմեդականացուած հայերից, սակայն թերեւս միակն էր, որը չթաքցրեց իր ազգային ծագումը եւ Էմմէնին որպէս տիտղոս կրեց իր անուան կողքին իր կեանքի ողջ ընթացքում, անգամ՝ մեծ վեզիրի պաշտօնում:

Վստահ կարելի է պնդել, որ Հալիլ, Սուլէյման փաշաների նման բռնի մահմեդականացուած շատ հայազգիներ են փայլել զինուորական ասպարէզում, սակայն ծառայելով թրքութեանը՝ ճանաչուել են որպէս թուրք: Նրանց անունները կամ մեզ չեն հասել, կամ թուրքական պատմութիւնը չի կամեցել արձանագրել նրանց ազգային ծագումը: Այդպէս էր ԺԶ դարի սուլթանութեան գլխաւոր ճարտարապետ Սինան Մեծի (1490-1588) պարագայում: Թուրքերը, նրանց հետ նաեւ մի քանի ազգեր, երկար շրջան իրար ձեռքից փորձում էին խլել Սինանին ծնունդ տալու փառքը: Այն վերջապէս վիճակուեց հայերին, երբ 1931-ին թուրքական հանդէսներից մէկում

հրատարակուեց մի փաստաթուղթ, որը հաստատեց նրա հայկական ծագման փաստը: Սինանը որպէս սակրաւոր ծառայել է քրիստոնէական ծագում ունեցող ենիչէրիական զօրագնդում: Մասնակցել է 1524-ի Բալկանեան եւ 1534-ի Բաղդադի պատերազմներին: Կառուցել է ռազմական նշանակութիւն ունեցող շինութիւններ, հիւանդանոցներ, կամուրջներ: Սինանը կատարելութեան է հասցրել իսլամական ճարտարապետութիւնը եւ համաշխարհային արուեստի պատմութեան մէջ տեղ գտել որպէս մեծագոյն ճարտարապետերից մէկը:

Հայ վարձկաններ

Թէեւ շարիաթի սկզբունքներին դէմ էր անհաւատների մուտքը հաւատքի բանակ, սակայն օսմանեան իշխանութիւնները, իրենց պետական շահերից ելնելով, անտեսել են կրօնական նորմերը եւ քրիստոնեաներին գործածել իրենց զինուած ուժերում: Հայերը, որպէս վարձկաններ, ծառայել են եաեայում (օսմանեան բանակի հետեւակ) եւ ագընճիում (թեթեւ հեծելազօր): Հայերին օգտագործում էին նաեւ ճանապարհ բացող սալախորան կոչուած զինեալ գնդերում: Նրանք գնում էին բանակի առջեւից եւ ռազմիկների ճանապարհը հարթում՝ անտառների ծառերը կտրելով եւ ճահիճները լցնելով:

Ոտքից մինչեւ գլուխ զինուած հայ ականահատների հոծ գնդեր են եղել օսմանեան բանակում, որոնք արշաւանքների ժամանակ բանակի կարեւոր եւ խիստ անհրաժեշտ մէկ տարրն են համարուել:Լազրմճեանի (ականահատներ) զօրագնդերը կազմուած են եղել կեսարացի հայերից:

Քաղաքների պաշարման ժամանակ հայ զինուորները ռազմաճակատի առաջին գծում էին: Նրանք էին կատարում եհիւյիչ կետմէկի աչմաք (յարձակման խրամատ բացող) կոչուած գործողութիւնը: Զինեալ մէկ ուրիշ գունդ, որը կազմուած էր գաւառներից հաւաքագրուած հայ քարակոփներից, քաղաքների պաշարման ժամանակ բերդերի հիմքերը փորելով՝ փլցնում էին դրանք:

Հայեր կային նաեւ մեզարճի (գերեզմանափոր) գնդերում:

1570-ին օսմանցիների կողմից Կիպրոսի գրաւման ժամանակ 343000 օսմանեան զինուորներց 40000-ը հայեր էին, ովքեր բանակում ծառայում էին իբրեւ առաջամարտիկներ, ականահատներ, շինարար եւ մեքենագործ վարպետներ:

Հայերը, որպէս վարձկաններ, ծառայել են նաեւ օսմանեան ռազմածովային նաւատորմում: Նրանց թիւը աւելացել է սուլթան Աբդուլ Համիդ Ա-ի (1771-1788) հայազգի ծովակալ Ճեզայիրլի

Հասան փաշայի ծովակալութեան շրջանում։ Ռազմական նաւերի թնդանօթաձիգների 75 տոկոսը հայեր եւ յոյներ էին։ Ռազմանաւերի անձնակազմի մէջ կային նաեւ հայ դրօշակակիրներ եւն.։

Հասան փաշա Ղազին Ռոդոսթոյի Ս. Խաչ թաղի աղքատ հայ ընտանիքի զաւակ էր, որի ծնողները ստիպուած են եղել փոքրիկ տղային որպէս քէօլէ (ստրուկ) յանձնել Հաջի Օսման անունով մի օսմանցի վաճառականի, որ նրան Հասան անունն է տուել։ Երկար շրջան գտնուել է Ճեզայիրում (Ալժիրում), այստեղից էլ՝ նրա մականունը։ Իր արտակարգ կարողութիւնների եւ քաջութեան շնորհիւ յայտնի է դարձել որպէս ճարտար վաճառական եւ խիզախ ծովագնաց։ Այնուհետեւ ծառայութեան է մտել օսմանեան ռազմա-ծովային նաւատորմում եւ նշանաւոր դարձել տէրութեանը մատուցած իր մեծ ծառայութիւններով։ Մասնակցել է Մալթա կղզու պաշարմանը։ Կրում էր ղազի (յաղթող) մականունը։ Սուլթան Աբդուլ Համիդ Ա-ի օրօք բարձրացել է վեզիրութեան աստիճանի եւ նշանակուել ծովակալ։ Հասան փաշայի նախաձեռնութեամբ կառուցուել են օսմանեան ռազմածովային նաւատորմի մեծ զօրանոցը եւ ռազմական այլ շինութիւններ։ Նրա ծովակալութեան շրջանում ծաղկել է նաւաշինութիւնը։

Եւ այսպէս՝ ենիչերիների զօրաջոկատների կազմաւորման շրջանից մինչեւ ԺԸ դարի վերջը հայերը որպէս զինուոր մշտապէս ներկայ են եղել օսմանեան բանակում։

Հայերի տուրքը օսմանեան բանակին

Դարերի ընթացքում մեծ չափերի է հասել կայսրութեան քրիստոնեայ հպատակների նիւթական մասնակցութիւնը օսմանեան բանակի զօրացմանը։ Դա արւել է հարկերի եւ տուրքերի տեսքով՝ ի տարբերութիւն մահմեդականների, որոնք նման բնոյթի տուրքեր չէին վճարում։

Օսմանեան կայսրութիւնում ոչ մահմեդական հպատակներից բանակի ծառայութիւնից ազատուելու դիմաց իբրեւ փոխհատուցում գանձւում էր ջէզյէ (գլխահարկ) կոչուող հարկատեսակը։

Ենիչերիների անհատատ ռոճիկը տրւում էր հպատակներից գանձուող հարկերի հաշուին։ Հպատակ ազգերի եւ առանձնապէս քրիստոնեաների վրայ էր ծանրացած ռազմական հարկերի բեռը։ Պատերազմների ժամանակ թուրքական ղեկավարող շրջանակները հպատակներից գանձում էին իմտաատ-ը սեֆերիէ (օգնութիւն արշաւանքի կարիքների համար), իմտաատ-ը ճիհատիէ (ի նպաստ սրբազան պատերազմի) ռազմական հարկերը։ Խաղաղ ժամանակ ի նպաստ բանակի գանձւում էր իմտաատ-ըհազարիէ (բանակին

նիւթական, պարենային օգնութիւն) կոչուող մէկ այլ ռազմական հարկատեսակ ։

Ոչ մահմեդականների համար ծանր հարկ էր թեղուանէ պետէղէսի (նաւաշինարանի փոխարէն, նաւակայքի գին) կամ քիւրէկչի պէտէլիէ կոչուող հարկը, որը գանձւում էր նաւարանում չծառայելու դիմաց։ Մինչեւ այս հարկի սահմանումը՝ 1610 թուականը, ենիչէրիներն անարգել թիարան էին տանում զօրակոչային տարիքի ոչ-մահմեդական տղամարդկանց։

Այս հարկերից զատ, եթէ օսմանեան զօրքերը կանգ էին առնում որեւէ բնակավայրում, ապա տեղի հպատակ բնակչութիւնը պարտաւոր էր հոգալ նրանց սննդի, հագուստի, իջեւանատան եւ այլ կարիքները՝ վճարելով տարբեր անուններով հարկեր եւ տուրքեր։

Այս հարկերի եւ տուրքերի չափերը յստակ սահմանուած չլինելու պատճառով՝ դրանց գանձումը կախուած էր տեղի պաշտօնեաների կամայականութիւններից եւ քմահաճոյքից։

Ըստ օրինի ռազմական հարկերից ազատուած էին կրօնական հաստատութիւնները, հոգեւորականները եւ սուլթանական հրովարտակ ունեցողները։ «Այսուհանդերձ՝ անկէ չէր կրնար խուսափիլ հայ եկեղեցին՝ իր զանազան աթոռներով եւ հաստատութիւններով։ Այսպէս՝ երբ 1792-ին Եգիպտոսը գրաւելէ ետք նափոլէոնեան բանակներն իջան ծովեզերեայ շրջանները Պաղեստինին՝ օսմանեան իշխանութիւնները տեղւոյն բոլոր քրիստոնեաները յայտարարեցին անոնց լրտեսն ու գործակիցը։ Նոյնհետայն սկսաւ խժդժութիւնն ու կեղեքումը Երուսաղէմի քրիստոնեաներուն, եւ անոնց հետ՝ հայերուն նաեւ։ Նախ կողոպտուեցան սաղիմաբնակներն ու անոնց կրօնական հաստատութիւնները, եւ քանդուեցան բազմաթիւ եկեղեցիներ։ Անոնց հետ մեծ կորուստներու ենթարկուեցաւ Երուսաղէմի Սուրբ Աթոռը, եւ իր կրած քանդումներէն ետք՝ ենթարկուեցաւ հարիւր քսան զինուորական տուգանքի։ Վանքին աւարառումէն եւ կողոպուտէն ետք՝ կործանեցան Ս. Փրկիչ եկեղեցին, վանքին ձիթաստաններն ու պարտէզները, եւ բանակատեղիի փոխադրուեցաւ [վերածուեցաւ] մայրավանքը։ Ի վերայ այսր ամենայնի՝ որպէս պատերազմական ծախք՝ օսմանեան զօրավարները բռնի գումարներ կորզեցին...»։

Ռազմաճակատի կարիքները հոգալու նպատակով օսմանցի զինուորները բռնագրաւում ու վաճառում էին նաեւ հայկական վանքերի եւ եկեղեցիների խաչերն ու աւետարանները, աւարի էին ենթարկում հայկական գիւղերն ու բնակավայրերը։

Իրենց սկզբնաւորութեան օրից Օսմանեան կայսրութեան զինուած ուժերը մնացին ռազմաճակատի գծի վրայ եւ պատերազմեցին Բիւզանդական, Պարսկական, Աւստրօ-Հունգարական, Ռուսական, Անգլիական եւ Ֆրանսիական կայսրութիւնների դէմ եւ մշտապէս կարիք ունեցան նիւթական միջոցների ու այդ նպատակի համար դարերի ընթացքում խժդժութիւնների, բռնութիւնների եւ ապօրինութիւնների միջոցով ահռելի չափերի գանձումներ կատարեցին կայսրութեան քրիստոնեայ հպատակներից։

Բանակին սպասարկող հայ արհեստաւորներ

Օսմանեան կայսրութեան կազմաւորումից դեռ շատ առաջ հայերը յայտնի էին որպէս ճարտար արհեստաւորներ։ Օսմանեան կայսրութիւնում հայ արհեստաւորական դասը բազմացաւ այն ժամանակ, երբ հայերը ենթարկուեցին յայտի ճակատագրին, եւ նրանց առջեւ փակուեցին պետական կեանքի շատ ասպարէզներ, քանզի կառավարելու իրաւունքը մահմեդականի մենաշնորհն էր։ Դարեր շարունակ Օսմանեան կայսրութեան ցամաքային զօրքերում եւ ռազմածովային նաւատորմում մշտապէս բանակին սպասարկող հայ արհեստաւորների մի հսկայ բազմութիւն է եղել։

«Բարձրորակ արհեստաւորներ էին հայ զինագործները. նրանք պատրաստում էին սուր, հրացանի փող, նորոգում էին զէնքի այլեւայլ տեսակներ։ Զէնքին եւ ռազմական գործողութիւններին, ինչպէս եւ բանակի սպասարկմանն առնչուող արհեստաւորները կազմում էին բանակի բաղկացուցիչ մասը եւ ուղեկցում էին նրան ամբողջ արշաւի ընթացքում։ Ֆերիդոն բէյի մի տեղեկութեան համաձայն՝ բանակում գործում էին ռազմական գործին առնչուող հազարաւոր թամբագործներ, դերձակներ, երաժիշտներ եւ բազմաթիւ այլ արհեստաւորներ։ Բանակին ծառայող արհեստաւորները եւ առեւտրականները ազատւում էին հարկերից, որը արհեստաւորների համար նիւթական յաւելեալ հնարաւորութիւններ էր ստեղծում»։

1571-ի Կիպրոսի գրաւման ժամանակ օսմանեան բանակին ուղեկցում էին ռազմական շինութիւններ կառուցող բազմաթիւ հայ շինարարներ, քարագործ վարպետներ, հիւսներ եւ այլ արհեստաւորներ։ 1669-ին Կրետէ մտած օսմանեան զօրքին ընկերակցող մեծաթիւ հայ արհեստաւորներին ուղեկցում էր նոյնիսկ Տ. Յակոբ անունով քահանայ՝ քահանայագործելու համար։

Էլիա Ջելեպին իր Ուղեգրութեան մէջ յիշատակում է, որ ԺԷ դարում կեսարացի հայերի պատրաստած ականներով էր օսմանեան բանակը պայթեցնում թշնամիների պարիսպներն ու բերդերը։ Պատերազմների ժամանակ հայ բնակչութիւնը ստիպուած էր աշխատել բերդերի, ճանապարհների շինարարութեան կամ վերանորոգման վրայ։ Այդ մասին են վկայում հայերէն ձեռագրերի բազմաթիւ յիշատակարաններ։ Այսպէս՝ 1556-ին ոմն Հուսէին փաշայի հրամանով Վանի եւ Արճէշի հայ բնակչութիւնը անվարձայատոյց աշխատանքով մէկուկէս տարուայ ընթացքում կառուցեց ռազմական ամրութիւններ։

Օսմանեան կայսրութեան վառօդարանները (զինագործարանները), որոնք վառօդ էին պատրաստում օսմանեան ողջ բանակի համար եւ այդ օրերին բացառիկ կարեւորութիւն ունէին երկրի համար, շուրջ մէկ դար պատկանում էին Տատեան ամիրայական տոհմի անդամներին։ Նրանք փայլեցին իրենց գիւտարարութեամբ եւ մասնագիտական հմտութեամբ եւ վառօդարանը վերածեցին երկրի լաւագոյն եւ օրինակելի պետական հաստատութեան։ Բազմաթիւ գիւտերի հեղինակ Առաքել ամիրան (1753-1812) որպէս ճարտար մեքենագործ հետզհետէ կատարելագործել է վառօդի արտադրութիւնը։ Իր հնարամտութեամբ պատրաստել է անիւաւոր նաւ եւ զանազան այլ մեքենաներ[32]։ Առաքել ամիրայի մահից յետոյ նրա տեղը զբաղեցրել է զաւակը՝ Սիմոն բէյ Տատեանը (1770-1832), որը վառօդարանում ցուցաբերել է մեծ հմտութիւն եւ ձեռներէցութիւն։ Նրա օգնականն էր կրտսեր եղբայրը՝ Յովհաննէս բէյը (1798-1869), որ երկրի ռազմական արդիւնաբերութիւնը կատարելագործելու նպատակով երկու անգամ մեկնել է Եւրոպա։ Յովհաննէս բէյը գնահատուել է եւրոպական գիտական շրջանակներում՝ ընտրուելով Լոնդոնի, Փարիզի, Էդինբուրգի մի շարք ընկերութիւնների պատուոյ անդամ։ Սան-Ստեֆանոյի վառօդարանի վերատեսչութիւնը յանձնուած էր Պօղոս բէյ Տատեանին (1800-1863), ով Յովհաննէս բէյի մահից յետոյ նոյնպէս վարել է Կ.Պոլսոյ վառօդարանը։ Տատեանների պատրաստած վառօդը չէր զիջում եւրոպականին։ Այն բարձր է գնահատուել Ղրիմի պատերազմի ժամանակ՝ անգլիացի եւ ֆրանսիացի զօրավարների կողմից։

Տատեանները ղեկավարել են նաեւ երկրի թղթի արդիւնաբերութիւնն ու բանակի հանդերձաւորման գործը։ Ռազմական նախարարութեան ստեղծմամբ վերացաւ վառօդարանը, սակայն Տատեան տոհմի շառաւիղները

շարունակեցին ծառայել երկրին եւ որպէս բարձրաստիճան պաշտօնեաներ՝ պահպանեցին իրենց ազգեցիկ դիրքն արքունիքում։ Տատեաննները բացառիկ դեր կատարեցին ինչպէս պետական, այնպէս էլ ազգային կեանքում։ Նուիրապէս սատարել են Կ.Պոլսոյ եկեղեցիներին եւ դպրոցներին, գործուն մասնակցութիւն են բերել պոլսահայ համայնքի կեանքում։ Նրանք ազգին մատուցած ծառայութիւններով պատուաւոր տեղ ունեն Կ.Պոլսի հայ համայնքի պատմութեան մէջ։

Հայ զինագործ վարպետներն էին պատրաստում ենիչէրիների զէնքերը։ Կ.Պոլսում մեծ հռչակ ունէին կարնեցի զինագործները։ Զինագործ վարպետ **Սարգիս Աճէմեան**ը արուեստի մակարդակի էր հասցրել զինագործութիւնը։ Նա էր պատրաստում սուլթան Մահմուդ Բ-ի (1806-1839) սրերը։ Սարգիս Աճէմեանի աշխատանքները ցուցադրուած են Ստամբուլի Թոփգափուի պալատում, Նիւ Եորքի Մետրոպոլիտէն եւ Աթէնքի Բենաքի թանգարաններում[34]։

Օսմանեան ռազմանաւերի վարպետները հիմնականում հայեր եւ յոյներ էին։ Կայսրութեան նաւարանի դարբնապետութեան պաշտօնը ԺՀ-ԺԹ դարերում յանձնուած էր Տեմիրճիպաշեան ընտանիքին։ Մուստաֆա Գ-ի (1758-1773) գահակալութեան առաջին տարիներին **Գէորգ Տեմիրճիպաշեան**ը դառնում է արքունի նաւատորմի նաւայարդարապետը եւ թնդանօթարանի վերատեսուչը, որը նախկինում վարում էր հայազգի Մարտիրոս վարպետը։ Գէորգը փայլել է իր գիւտարարութեամբ։ Նա է հնարել նաւի այժմեան խարիսխը, որը եւրոպացիների կողմից գնահատուելով՝ գործածութեան մէջ է դրուել։ Գէորգի ձեռքով դարբնած խարիսխը աւելի քան մէկ դար՝ մինչեւ Ի դարի սկիզբը, ցուցադրուած մնաց Օսմանեան նաւատորմի հրապարակում։ Գէորգը կրում էր պոսանճը-պաշը տիտղոսը։ Սա ենիչէրիական մի կարգ էր եւ իր ենթակայութեան տակ ունէր 4000 ենիչէրի։ Գէորգի մահից յետոյ նրա գործը շարունակել են զաւակները։ Տեմիրճիպաշեան տոհմից Ենովքը զբաղուել է նաեւ արքունի նաւատորմի, ցամաքային զօրքերի եւ պալատի հացի մատակարարման գործով։ **Ենովք Տեմիրճիպաշեան**ը ազգային կեանքում յայտնի է նախ՝ որպէս Գերագոյն Ժողովի, այնուհետեւ՝ Ազգային Սահմանադրութեան հիմնադիրներից մէկը։

Թուրքիոյ եւ Մերձաւոր Արեւելքի առաջին թատրոն-կրկէսի Արամեան թատրոնի հիմնադիր Յովհաննէս Գասպարեանի հայրը՝ դարբին **Հաջի Գասպարը**, Օսմանեան թնդանօթարանի վերատեսուչն էր։

Օսմանեան բանակում հայ արհեստաւորների կատարած դերի մասին պատկերացումն ամբողջացնում է սովետական դեսպան Ա. Ի. Արալովի պատմածը: 1922-ին Մուստաֆա Քէմալի կողմից վարած պատերազմական գործողութիւնների ժամանակ նա այցելել է դարբինների զինուորական դպրոց եւ զարմացել, որ Անատոլիայում թուրքերը չեն ունեցել իրենց դարբինները: Ջիերին մշտապէս պայտել են հայ եւ յոյն արհեստաւորները: Եւ քանի որ բնաջնջուել կամ երկրից վտարուել էին հայերն ու յոյները, ձիերը ոչ պիտանի էին դարձել անորակ պայտումների պատճառով: Եւ ահա բանակում ստեղծուել էին կարճատեւ դպրոցներ՝ դարբնի արհեստը թուրքերին սովորեցնելու համար:

Բանակի հայ մատակարարներ

Օսմանեան բանակի հիմնական մատակարարները հայ վաճառականներն էին: Ժբ դարից սկսած՝ հայերը կարեւոր այժ էին միջազգային առեւտրում, քանզի նրանք էին Ասիայի եւ Եւրոպայի վաճառականութեան մեծագոյն միջնորդը: Հայ առեւտրականները խիզախ էին, նախաձեռնող եւ սովոր յաղթահարելու ամէն տեսակի դժուարութիւն: Օսմանեան կայսրութիւնում հայերի առեւտրական դառնալու պահանջը ի յայտ էր գալիս այն իրողութիւնից, որ օսմանցիները, լինելով պաշտօնեայ կամ զինուորական, մեծ կարիք չէին զգում առեւտրական կամ արհեստաւոր դառնալու: Առեւտրով եւ արհեստով զբաղուելը նրանք համարում էին անարգ եւ ստորին զբաղմունք՝ վայել միայն ստրուկներին եւ գերիներին: Այդ մտայնութեամբ առեւտուրն ու արհեստները թողնուած էին կայսրութեան ոչ թուրք տարրերին:

Մեծահարուստ վաճառական **Յովհաննէս բէյ Խանազատը** *սուլթան Մուրադ Դ-ի (1622-1639) զօրաբանակի պարէնի մատակարարն էր: 1638-ին նա մասնակից է եղել Օսմանեան բանակի կողմից Բաղդադի գրաւման համար տեղի ունեցած ճակատամարտին: Իր ծառայութիւնների համար սուլթանը նրան շնորհել է պատուանշաններ, բէյութեան տիտղոս եւ Կիլիկիոյ հայկական Ս. Խաչ, Նուշաւան, Օշնաշէն գիւղերը:*

Աբրահամ Չելեպի Ապրոյեանը *1646-ի կրետէի գրաւմանը մասնակցող օսմանեան բանակի մատակարարն էր: Բանակին մատուցած ծառայութիւնների համար սուլթան Իբրահիմի (1639-1648) յատուկ հրովարտակով Աբրահամին շնորհուել է ամբողջ կայսրութիւնում ազատ առեւտուր անելու արտօնութիւն: Մեծ եպարքոս Քէօփիւրլիւ օղլու Մեհմէդ փաշայի հրամանով նրան շնորհւում է չելեպի պատուանունը: Օսմանեան կայսրութեան պետական շրջանակներում ունեցած իր ազդեցութիւնն Աբրահամ*

(Ապրօ) Ջելեպին օգտագործել է ազօգուտ նպատակների համար։ Նա կրետէ կղզում հայերի համար տեղաբնակներից գնել է մի եկեղեցի՝ իր կալուածքներով։ 1666-ին Ապրօ Ջելեպին տեղափոխուել է Կ.Պոլիս եւ իր սեփական միջոցներով վերանորոգել հրդեհի պատճառով վնասուած Ս. Նիկողայոս եւ Ս. Սարգիս եկեղեցիները։ Յամառ ջանքերի շնորհիւ կարողացել է օսմանեան իշխանութիւններից ստանալ Մակեդոնիայում հայերի մշտական բնակութեան եւ եկեղեցի ունենալու արտօնութիւնը։

Մանուկ բէյ Միրզայեան*ը (1769-1817) օսմանեան դանուբեան զօրքի հրամանատար Մուստաֆա փաշա Բայրաքդարի խորհրդականն էր։ 1806-1812 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ օսմանեան զօրքի պարէնաւորումը եւ ռազմական նշանակութիւն ունեցող կառոյցների նորոգութեան գործը յանձնուած էր Մանուկ բէյին։ Բացի այդ՝ Բայրաքդարը նրան էր լիազօրել հաշտութեան բանակցութիւններ վարել ռուսների հետ։ Այս մեծ դիւանագէտի եռանդուն ջանքերի շնորհիւ են կայացել ռուս-թուրքական հաշտութեան բանակցութիւնները, որի արդիւնքում 1812-ին կնքուել է Բուխարեստի հաշտութեան պայմանագիրը, որով եւ ձախողուել են այս երկու պետութիւններին պատերազմի ներքաշելու Նապոլէոն Բոնապարտի ծրագրերը։ Մանուկ բէյը աջակցել է Մուստաֆա փաշա Բայրաքդարին՝ տապալելու ենիչէրիների վաչկարգը։ Վերջինիս իրականացրած յեղաշրջմամբ ետ մղուեցին կայսրութեանը սպառնացող վտանգները, եւ 1808-ին գահ բարձրացաւ երկրում բարենորոգչական շարժման սկզբնաւորող Մահմուդ Բ-ն։ Օսմանեան տէրութեանը մատուցած ծառայութիւնների համար Միրզայեան Մանուկ բէյը սուլթանից ստացել է Մոլդովայի իշխանի տիտղոսը եւ նշանակուել պալատի դրագոմանի (դիւանագիտական թարգման[a] արտաքին գործոց նախարարի օգնականի մակարդակով) պաշտօնում։*

Ղրիմի պատերազմի (1853-1856) ժամանակ խարբերդցի **Հաջի Օհան Եաղճեանը** *ստանձնել էր օսմանեան բանակի պարէնաւորման գործը։ Բանակին մատուցած ծառայութիւնների համար սուլթանի կողմից կանչուել է Կ.Պոլիս եւ արժանացել մեծարանքների, պատուանշանների, պաշտօնական սրի եւ համազգեստի։ Կ.Պոլսից վերադառնալուց յետոյ իր հետ բերել է Քեսիրիկ գիւղի եկեղեցու եւ վանքերի վերաշինութեան արտօնագրերը։ Սեբաստացի յայտնի վաճառական* **Յարութիւն Պալագչեանը** *Ղրիմի պատերազմի ժամանակ նոյնպէս զբաղուել է օսմանեան բանակի*

մատակարարման գործով։ **Յարութիւն Ասլանեանը** *(1852-1917)* եղել է օսմանեան ծովային նախարարութեան մատակարարը։ Նա վարել է նաեւ ծովային երթեւեկութեան *խոարիէ մախսուսէի (պետական յատուկ սպասարկութեան)* վարիչի պաշտօնը։ Ունեցել է ազգային գործունէութիւն։ **Գրիգոր Շապանեանը** *1865-ին* վարել է արքունի զօրքերի պէտքերի եւ պարէնի, ընդհանուր պաշարների մատակարարի պաշտօնը։ *1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական* պատերազմի տարիներին Օսմանեան ընդհանուր բանակի պէտքերը հոգացող մասնաժողովի անդամ է նշանակուել եւ իր պաշտօնական պարտականութիւնների կատարման համար արժանացել է շքանշանների ու ունեցել պաշտօնի բարձրացում։ *Խարբերդցի յայտնի վաճառական* **Պօղոս Իգնատիոսեանը** *ԺԹ դարի 70-80-ականներին* զբաղուել է օսմանեան բանակի հանդերձանքի մատակարարման գործով։ Յայտնի բարերար **Արիկ Ունճեանի** *վրայ էր դրուած օսմանեան Բ զօրաբանակի, իսկ այնուհետեւ՝ Ռազմական նախարարութեան ընդհանուր պաշարների մատակարարի պաշտօնները։*

Հայ զինուորական բժիշկներ

Թէ՛ Թանզիմաթի (1839 թ.) ընձեռած հնարաւորութիւնների շնորհիւ, եւ թէ՛ երկրում թուրք բժիշկների սակաւութեան պատճառով Եւրոպայի համալսարաններում ուսանած հայ բժիշկները սկսեցին ծառայել օսմանեան բանակում։ 1841-ից սկսած՝ ոչ մահմեդականներին արտօնուեց ուսանել Կայսերական զինուորական բժշկական վարժարանում (ԿՋԲՎ), որը բացուել էր 1838-ին սուլթան Մահմուդի արքունի բժիշկ Մանուէլ Շանշեանի նախաձեռնութեամբ։ Վարժարանը համապատասխանում էր իր ժամանակի գիտական պահանջներին եւ գործում էր եւրոպական համալսարանների կրթական ծրագրով։ Վարժարանի ուսուցչապետն էր Վիեննայի համալսարանից հրուիրուած գոկտոր Բերնարը։ Դասաւանդումը մինչեւ 1869 թուականը կատարուում էր ֆրանսերէն։ Իր սկզբնաւորութեան առաջին շրջանից ԿՋԲՎ-ի սիւներն էին հայ եւ յոյն դասախօսները։ Այս եւ 1865-ին բացուած Քաղաքային բժշկական վարժարաններն ունեցել են 21 հայ բժիշկ-դասախօսներ։

ԿՋԲՎ-ի ընթացաւարտ բժիշկներն ու դեղագործները զինուորական աստիճաններով ծառայեցին օսմանեան բանակում։ Նրանք մասնակցել են օսմանեան բանակի ռազմական գործողութիւններին ու պատերազմներին եւ իրենց մեծ աւանդն են բերել բանակում բուժսպասարկման գործի կազմակերպմանը։ Հայ

զինուորական բժիշկներից շատերը դասաւանդել են Կայսերական զինուորական բժշկական վարժարանում՝ օսմանեան բանակի եւ երկրի համար պատրաստելով բժիշկների բազմաթիւ սերունդներ: Նրանց նախաձեռնութեամբ հիմնուել է Կայսերական բժշկական ընկերութիւնն (ԿԲՀ) ու կարմիր մահիկը: Հայ բժիշկներից աւելի քան 170 բարձրաստիճան սպաներ արժանացել են փաշայի եւ բէյի տիտղոսների:

Փաշայի տիտղոսին էին արժանանում միշիրի զինուորական աստիճան ունեցող-ները, որը համապատասխանում էր մարշալի աստիճանին (մարաջախտին): Փերիքները եւրոպական բանակների զօրաբաժնի (division) եւ կիսաբաժնի (brigade) զօրավարներն էին: Պէյլէրպէյին, միրլիւան եւ միրմիրանը օսմանեան բանակի յատուկ զինուորական աստիճաններ էին: Պէյլէրպէյին

համապատասխանում էրբդեշխութեան, միրլիւան՝ զօրապետութեան, իսկ միրմիրանը՝հրամանատարութեանաստիճաններին: Դրանց յաջորդում էր միրալայը (գնդապետ), որը բէյի տիտղոսն էր ունենում:

Պէյլէրպէյին համապատասխանում էր բդեշխութեան, միրլիւան՝ զօր ապետութեան, իսկ միրմիրանը՝հրամանատարութեան աստիճաննե րին:

Անդրանիկ փաշա Կրճիկեան *(1819-1894): 1855-1856 տարեշրջանում սովորել է Կ.Պոլսի Կայսերական զինուորական բժշկական վարժարանում եւ աւարտել հարիւրապետի աստիճանով: Բնագիտութիւն է ուսումնասիրել Փարիզի համալսարանում: Որոշ ժամանակ Անգլիայում եւ Իտալիայում իր մասնագիտութեան մէջ հմտանալուց յետոյ վերադաձել է Կ.Պոլիս եւ 1874-ից մինչեւ իր կեանքի վերջը բնագիտութիւն դասաւանդել Կայսերական զինուորական եւ քաղաքային բժշկական վարժարաններում: Մի շրջան եղել է բժշկական քաղաքային վարժարանի ներքին տնօրէն եւ այդ պաշտօնում ունեցել է բացառիկ բեղուն եւ օգտաշատ գործունէութիւն: Իր պարտականութիւններին գիտակից ու անձնուէր ուսուցիչը, հակառակ իր յառաջացած տարիքին, շարունակել է դասախօսել: Երկար շրջան նրա պատրաստած բնագիտութեան երկհատոր դասագրքերով են ուսանել թուրք ուսանողները: 1884-ին զինուորական աստիճանի բարձրացումով արժանանում է փաշայի տիտղոսի:*

Մասնակցութիւն է ունեցել ազգային կեանքին: 1863-ին եւ 1876-ին ընտրուել է Քաղաքային ժողովի անդամ եւ աւենադպիր:

Հեղինակն
է Առողջապահութիւն Եւ Առողջ Ապրելու Մասնաւոր Եւ ընդհանուրկան ունեցր գրքի։

Ստեփան փաշա Ասլանեան (1822-1901): *1846-ին սուլթան Աբդուլ Մեջիդի ներկայութեամբ յանձնուել են Կ.Պոլսի ԿԶԲՎի շրջանաւարտների վկայականները։ Նրանցից ամենալաւագոյնը՝ Ստեփան Ասլանեանը., եւ մի քանի նորաւարտ բժիշկներ սուլթանի հրամանով ուղարկուել են Վիեննա՝ իրենց մասնագիտական ուսումը կատարելագործելու։ Ստեփան Ասլանեանը 21 տարի դասաւանդել[58] է կայսերական զինուորական բժշկական վարժարանում, որի ամենափայլուն դասախօսներից մէկն էր՝ իր բացառիկ դասախօսութիւններով, մասնագիտական խորը իմացութեամբ ու հմտութեամբ։ 1870-ին բարձրացւում էմիրլիւայի աստիճանի, արժանանում փաշայութեան տիտղոսին եւ փոխադրւում Ռազմական նախարարութիւն եւ դառնում Զինուորական կենտրոնական մեծ ժողովի առողջապահական բաժնի անդամ։ Արժանացել է Օսմանիէի եւ Մեջիդիէի տարբեր աստիճանի շքանշանների եւ օտար երկրների կառավարութիւնների պատուանշանների։*

1878ի ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ, երբ ռուսական բանակը հասել էր Ադրիանապոլիս, մեծ եպարքոս Սաւֆէր փաշան գնում է այնտեղ՝ նախնական դաշնագրութիւն կնքելու։ Ստեփան փաշա Ասլանեանն իբրեւ բժիշկ-թիկնապահ ընկերակցել է մեծ եպարքոսին։ Ներսէս պատրիարքի ու բժիշկ և հասարկակարան գործիչ Սերովբէ Վիչէնեանի (Սերվիչէնի) խնդրանքով աշխատել է ռուսական տէրութեան ուշադրութիւնը հրաւիրել հայ ազգի վրայ եւ ջանացել Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի մէջ դնել 16րդ յօդուածը, ըստ որի Օսմանեան կայսրութեան հայկական գաւառների բարեկարգութեան հարցը դրւում էր Ռուսաստանի վրայ։[60]

Ստեփան փաշա Ասլանեանը գործուն մասնակցութիւն է ունեցել ԺԹ դարի երկրորդ կէսի արեւմտահայութեան հանրային կեանքին։ Թէեւ նա Ազգային Սահմանադրութեան հեղինակներից չէր, սակայն լուռ եւ ծածուկ աջակցել է խմբագրական յանձնաժողովին։ Ընտրուել է ազգային երեսփոխան, եղել Ազգային Ընդհանուր եւ Քաղաքական ժողովների առենապետ։ Մինչեւ 1891 անդամակցել է նաեւ այդ ժողովներին եւ ունեցել արդիւնաւէտ գործունէութիւն։ Աւելի ուշ նա ամբաստանուել է թուրքերի կողմից իբրեւ օսմանեան գահի դաւաճան եւ շնորհազուրկ եղել։ Հրաժարուելով զինուորական ասպարէզից՝ կամովին աքսորուել է Եգիպտոս, ապա՝ Ֆրանսիա։ Եգիպտոսում եղել է խրտիւի (փոխարքայի) ընտանեկան

բժիշկը: Միայն Յարութիւն փաշա Տատեանի միջնորդութեան շնորհիւ է կարողացել վերադառնալ Կ.Պոլիս:

Գաբրիէլ փաշա Սեւեան (1822-1900): Օսմանեան ռազմածովային նաւատորմի առաջին հայ զինուորական բժիշկն էր: 1849-ին փայլուն քննական արդիւնքներով աւարտել է Կ.Պոլսի ԿՋԲՎ-ը: Եղել է սիրիական ափերում տեղակայուած կայսերական ռազմածովային նաւատորմի գլխաւոր բժիշկը: Որպէս բժշկապետ՝ տարբեր մարտանաւերում մասնակցել է ռազմական գործողութիւնների: Հմուտ եւ բազմավաստակ հայ բժիշկը տէրութեանը մատուցած ծառայութիւնների համար հասել է միդիւսի զինուորական աստիճանի եւ արժանացել փաշայութեան տիտղոսի: 1865-ի խոլերայի (հնդախտ) մեծ համաճարակի վերացմանն ուղղուած իր արդիւնաւէտ գործունէութեան համար արժանացել է սուլթանական գնահատութեան եւ պարգեւատրուել Օսմանիէի եւ Մեջիտիէի տարբեր աստիճանների շքանշաններով: Անդամակցել է Կ.Պոլսոյ ԿԲԸ-ին, Ռազմածովային նաւատորմի բժշկական եւ Բարձրագոյն դրան առողջապահական կայսերական խորհուդներին: Օսմանեան կայսրութեան կարմիր մահիկի հիմնադիրներից է: Հեղինակ է գիտական աշխատութիւնների, եւ ունեցել է գրական եւ հասարակական գործունէութիւն: Վարել է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչեան վարժարանի հոգաբարձութեան ատենապետի պաշտօնը: 50 տարի օսմանեան տէրութեանը ծառայելուց յետոյ 1897-ին Գաբրիէլ փաշա Սեւեանը հանգստի է կոչուել:

Կարապետ փաշա Իսկէնտէրեան (1835-1910): Աւարտել է Կ.Պոլսի ԿՋԲՎը՝ հազարապետի աստիճանով: Դասաւանդել է նոյն վարժարանում: Եղել է Սելանիկում տեղակայուած օսմանեան բանակի բժշկապետը: Հասել է միդիւսի աստիճանի եւ արժանացել փաշայի տիտղոսի, Մեջիտիէի Դ եւ այլ շքանշաններու:

Տիգրան փաշա Փեշտիմալճեան (1837-1894): Մասնագիտական կրթութիւնը ստացել է Փարիզի Բժշկական համալսարանում: Սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ-ն (1876-1909), գնահատելով Տիգրան Փեշտիմալճեանի բժշկի տաղանդը, նրան դարձրել է իր խորհրդատու բժիշկը: 1869-ին ընտրուել է ԿԲԸ-ի անդամ: Յետագայում վարել է նախագահի պաշտօնը: Անդամակցել է նաեւ Ֆրանսիայի առողջապահական ընկերութեանը: Զինուորական աստիճանի բարձրացումով արժանացել է փաշայի տիտղոսի: Իր խղճամիտ գործունէութեան համար գնահատուել է թէ՛ ազգային եւ թէ՛ պետական շրջանակների կողմից: Տիգրան փաշա Փեշտիմալճեանը հայ վերածննդի ամենապայծառ դէմքերից էր:

Մշտապէս սատարել է ազգային բարեսիրական հաստատութիւններին եւ յատկապէս գուրգուրանքով է վերաբերուել իր ծննդավայր Խասգիւղի Ս. Ներսէսեան վարժարանին: Աշխատակցել է Կ.Պոլսի ու Կովկասի հայ մամուլին: Որպէս հրապարակագիր «Արեւելք», «Մասիս» եւ «Փարոս Հայաստանի» պարբերականներում հրատարակել է Արեւմտեան Հայաստանի եւ Կիլիկիայի տնտեսական զարգացման հեռանկարներին առնչուող յօդուածներ: Հրատարակել է նաեւ բժշկութեանը նուիրուած աշխատութիւններ:

Վահան փաշա Մանուէլեան (1847-1902): *Վահան փաշան որդին է համբաւաւոր գիտնական Յակոբիկ Մանուէլեանի: 1872-ին աւարտել է Կ.Պոլսի ԿՋԲՎ-ն: Այնուհետեւ կառավարութեան կողմից ուղարկուել է Փարիզ՝ մասնագիտական ուսումը կատարելագործելու: 1880-ին կարգւում է Կ.Պոլսի Ախտաբանական բուժարանի ուսուցչապետ Միքայէլ Խորասանճեանի օգնական բժիշկ: Փորձառու եւ հմուտ դասախօսի յատկութիւններով օժտուած Վահան Մանուէլեանը եղել է ԿՋԲՎ-ի առաջնակարգ մանկավարժներից: Եղել է պալատական բժիշկ եւ թուրք աւագանու մօտ մեծ հռչակ եւ համբաւ է վայելել: 1900-ին հասել է միրիղիւայի աստիճանի եւ ստացել փաշայի տիտղոս: Երկար տարիներ Գուզկունճուկի եւ Օրթագիւղի թաղական խորհուրդների առենապետն էր:*

Անտոն փաշա Նաֆիլեան (1834-1912): *1854-ին հարիւրապետի աստիճանով աւարտում է Կ.Պոլսի ԿՋԲՎ-ն: Ղրիմի պատերազմի ժամանակ ծառայել է օսմանեան բանակում, իսկ այնուհետեւ ծառայութիւնը շարունակել է Կրետէում: 1858-ին մեկնել է Փարիզ եւ ուսումը շարունակել տեղի Բժշկական համալսարանում: 1863-ին վերադարձել է Կ.Պոլիս եւ նշանակուել սուլթանի անձնապահ գնդի բժիշկ: 1869-ին ծառայութեան մէջ է մտնում ԿՋ Բժշկական վարժարանի մաս կազմող Հայդարփաշայի հիւանդանոցում: 1877-ին ուղարկւում է թուրք-սերբական ռազմաճակատ: 1887-ին սուլթանական հրամանով Անտոն Նաֆիլեանը ԿՋ Բժշկական վարժարանի թուրք ուսանողների ստուար մի խմբի բժշկութեան տարբեր ճիւղերում հմտացնելու նպատակով տանում է Փարիզ: 1891-ին վերադառնում է Կ.Պոլիս եւ ծառայութեան անցնում Հայդարփաշայի զինուորական հիւանդանոցում՝ որպէս բժշկապետ: Անտոն փաշան երբեք չի դասախօսել Կ.Պոլսի ԿՋԲՎ-ում, սակայն հիւանդանոցներում հիւանդների կողքին վարժարանի ուսանողներին դասաւանդել է գործնական վիրաբուժութիւն: Երկու անգամ ընտրուել է ԿԲՀ-ի անդամ: 1887-ին բարձրացել է ֆերիքի*

աստիճանի եւ արժանացել փաշայութեան տիտղոսի: Սուլթանական հրամանագրով արժանացել է Մեջիդիէի, Օսմանիէի տարբեր կարգի ակնառու պատուանշանների:

Տիրան փաշա Փափազեան (1858-1926): *1882ին աւարտել է Կ.Պոլսի ԿՋԲՎ-ն: Ծառայել է զինուորական տարբեր հիւանդանոցներում եւ աստիճանաբար ունենալով զինուորական աստիճանի բարձրացում՝ արժանացել է փաշայի տիտղոսի: 1912-ին՝ Բալկանեան պատերազմի ժամանակ, ծառայել է Ռոդոսթօ եւ Քըրքքալէ քաղաքներում տեղակայուած ճակատային հիւանդանոցներում: Յետագայ տարիներին գտնուել է Բաղդադում եւ Դամասկոսում՝ իբրեւ բժշկապետ օսմանեան Գ զօրաբանակի: Ա աշխարհամարտի աւարտից յետոյ հանգստի է կոչուել:*

Տիգրան փաշա Պապայեան (1861-1939): *1882-ին աւարտել է ԿՋԲՎն: Եղել է արքունի բժիշկ: 1893ին Բեռլին մեկնած կառավարական պատուիրակութեան կազմում էր: 1902ին ստացել է միրմիրանի զինուորական աստիճան եւ փաշայի տիտղոս: Անդամակցել է Սուրբ Փրկիչ ազգային հիւանդանոցի հոգաբարձութեանը:*

Յակոբ բէյ Տաւուտեան (Տաւոտ Բէյ) (1813-1878): *1832-ին ուսանել է Պիզայի բժշկական համալսարանում, ապա վիրաբուժութիւն ուսումնասիրել Փարիզի բժշկական համալսարանում: 1840-ին վերադարձել է Կ.Պոլիս եւ դասախօսական պաշտօնի անցել ԿՋԲՎում: 1856-ին ընտրուել է ԿԲՀ-ի անդամ: Խմբագրել է ֆրանսերէն հրատարակուղ Gazette Medicale d'Orient բժշկական պարբերաթերթը: 1861-ին նշանակուել է Լեռնային Լիբանանի ընդհանուր կառավարիչ Արթին փաշա Տաւուտեանի բժշկական տեսուչ եւ խորհրդական: 1865-ին վերադառնալով Կ.Պոլիս՝ կարգուել է Սուրբ Յակոբ հիւանդանոց-անկելանոցի բժշկապետ: Ունեցել է միրալայի զինուորական աստիճան եւ քէշի տիտղոս:*

Գասպար բէյ Սինապեան (1814-1872): *Գասպար բէյ Սինապեանը արքունի դեղապետ Գէորգ Սինապեանի որդին էր: Մասնագիտական կրթութիւն է ստացել Պիզայի եւ Փարիզի բժշկական համալսարաններում: 1845-ին Կ.Պոլիս վերադառնալուց անմիջապէս յետոյ սկսել է դասաւանդել Կ.Պոլսի ԿՋԲՎ-ում: ԿԲՀ-ի հիմնադիրներից է, որի նախագահն է եղել 1863ին[76]: Որպէս Առողջապահական Բարձրագոյն Խորհրդի անդամ՝ մեծ մասնակցութիւն է ունեցել 1865-ի հնդախտի համաճարակի վերացման գործին: Հակառակ իր կամքին եւ կոչմանը՝ նշանակուել է Պետական բարձրագոյն խորհրդի վճռաբեկ ատեանի անդամ: Եղել է վարչապետ Ալի փաշայի անձնական բժիշկը եւ*

ծառայել Վալիտէսուլթանուհու (մայր սուլթանուհի) մօտ։ Ունեցել է գնդապետի զինուորական աստիճան։ Սինապեանը նշանաւոր է եղել հայ կաթոլիկ հասարակութեանը մատուցած ծառայութիւններով։ Հեղինակ է բժշկութեանը նուիրուած ուսումնասիրութիւնների։

Մկրտիչ բէյ Բառլատեան (1822-1873): *Դերազանց արդիւնքներով աւարտել է Կ.Պոլսի ԿՋԲՎ-ն։ Կ.Պոլսոյ եւ կայսրութեան տարբեր վայրերի զինուորական հիւանդանոցներում ու զօրամասերում ծառայել է որպէս զինուորական բժիշկ։ 1863-ին ստացել է միդալայի աստիճան եւ ուղարկուել Բաղդադ՝ որպէս տեղի կայսերական բանակի եւ զինուորական հիւանդանոցի բժշկապետ եւ շուրջ 10 տարի մնացել այդ ծառայութեան մէջ։*

Ֆերուխան Բարունակ բէյ Քրթիկեան (Քրթիկեան, 1824-1869): *1847-ին Կ.Պոլսի ԿՋԲՎ-ն աւարտելուց անմիջապէս յետոյ ծառայութեան մէջ է մտնում Հայդարփաշայի եւ Մանասթըրի զինուորական հիւանդանոցներում։ 1853-1859ԹԹ. Մանասթըրի Զինուորական Հիւանդանոցում վարում է բժշկապետի պաշտօնը։ Իր մասնագիտական հմտութեան շնորհիւ մեծ համբաւ եւ հեղինակութիւն է ձեռք բերել։ 1855-ին Օսմանեան կառավարութիւնը, Ֆերուխանի անձնուէր ծառայութիւնները գնահատելով, նրան շնորհել էմիդալայի աստիճան եւ այնուհետեւ տեղափոխել Շումնայում տեղակայուած կայսերական զօրաբանակ եւ նշանակել նրան բժշկապետի պաշտօնում։ Անդամակցել է ԿԲՀ-ին եւ Արքունի բժշկական ժողովին։ 1865-ի հնդախտի համաճարակի վերացման համար ստեղծուած յանձնաժողովի աշխատանքներին իր գործուն մասնակցութեան եւ անբասիր ծառայութիւնների համար գնահատուել է սուլթանի կողմից՝ արժանանալով Մեջիդիէի Գ կարգի պատուանշանի։*

Բարունակ բէյ Քրթիկեանը հաւասար եռանդով կատարել է ազգային եւ պետական պարտականութիւնները։ 1867-ին եղել է Սուրբ Փրկիչ ազգային հիւանդանոցի լիազօր վերատեսուչը եւ մասնակցել այնտեղ տեղ գտած թերութիւնների վերացման աշխատանքներին։ Մասնակցել է նաեւ Սահմանադրական յանձնաժողովի աշխատանքներին։ Անդամակցել է Ուսումնական խորհրդին եւ վարել Քաղաքական ժողովի առենապետի պաշտօնը։ Որպէս հրապարակագիր՝ Բարունակ բէյ Քրթիկեանը հանդէս է եկել «Մասիս» եւ «Հայաստան» պարբերականներում։ Հեղինակ է «Ճանապարհորդութիւն իբաբելոն ընդ Հայաստան» ուղեգրական գործի։

Յակոբ բէյ Յովհաննէսեան (1826-1859)՝ *Յակոբ Յովհաննէսեանը Կ.Պոլսոյ ԿՋԲՎ-ի առաջին շրջաւարտներից էր։ Սուլթանական բարձր հրամանով կարգուել է ԿՋԲՎ-ի դասախօս։ Վարել է նաեւ Շումնայում տեղակայուած կայսերական բանակի բժշկապետի պաշտօնը։ Հասել է միրալայի աստիճանի եւ ստացել բէյի տիտղոս։ Պաշտօնավարել է նաեւ Սուրբ Փրկիչ ազգային հիւանդանոցում՝ որպէս բժշկապետ։*

Յովհաննէս բէյ Շիմշիրեան (՞-1895): *Կ.Պոլսոյ ԿՋԲՎ-ի շրջանաւարտներից էր։ Որպէս զինուորական բժիշկ ծառայել է Զաթալճայում տեղակայուած գնդում, եմէնի ռազմաճակատային գծում։ Մասնակցել է 1877-1878-ի ռուս-թուրքական պատերազմին եւ վիրաւորուել։ Օսմանեան բանակին մատուցած ծառայութեան համար հասել է միրալայի աստիճանի եւ արժանացել բէյի տիտղոսի։*

Յակոբ բէյ Խանտանեան (1834-1898): *Հարիւրապետի աստիճանով 1860ին աւարտում է ԿՋԲՎ-ն։ Պաշտօնավարել է Կ.Պոլսի մի շարք զինուորական հիւանդանոցներում։ Զինուորական եւ քաղաքային վարժարաններում դասաւանդել է դատական բժշկութիւն։ Պատրաստել է դատական բժշկութեանը նուիրուած դասագրքեր, որոնցով երկար շրջան ուսանում էին բժշկական վարժարանների թուրք ուսանողները։ Եղել է Առողջապահական բարձրագոյն խորհրդի ընդհանուր քարտուղարը։ Ըստ թուրք պատմաբան Ռիզա Թահսինի՝ Յակոբ բէյ Խանտանեանը կարող եւ բժշկութեան ասպարէզում կատարեալ հմտութիւն ցուցաբերած պատուական անձնաւորութիւն էր։ Ունէր միրալայի զինուորական աստիճան եւ բէյի տիտղոս։*

Կոմիտաս բէյ Մինասեան (1837-1903): *Մասնագիտական կրթութիւնը ստացել է Կ.Պոլսի ԿՋԲՎ-ում։ 1859-ից որպէս զինուորական բժիշկ ծառայել է կայսրութեան տարբեր վայրերում տեղակայուած զօրամասերում։ Իր խղճամիտ եւ անբասիր ծառայութեան համար մեծ հեղինակութիւն եւ փառք է վայելել ու հասել գնդապետի աստիճանի։ Օրէնսգէտ բժշկի պաշտօնով 1871-1875 թթ. ծառայել է Օսմանեան կայսրութեան Ոստիկանութեան նախարարութիւնում։ Անյայտ պատճառներով հեռացել է պաշտօնից։ 1878-ին հրաւիրուել է Ռազմական նախարարութիւն, ուր եւ պաշտօնավարել է մինչեւ իր մահը։ Մամուլում հանդէս է եկել ֆրանսերէն բանաստեղծութիւններով։*

Յովհաննէս բէյ Թապիպեան (1845-1894): *Փայլուն արդիւնքներով աւարտել է ԿՋԲՎ-ն եւ մրցոյթում յաղթելով՝ կառավարութեան կողմից ուղարկուել Վիեննա՝ մասնագիտական ուսման մէջ խորանալու։ Վերադարձին սկսել է դասախօսել ԿՋԲՎ-ում։ Իր*

մասնագիտական հմտութիւնը նախանձ է յարուցել այդ ճիւղի մէկ այլ թուրք դասախօսի մօտ։ Դա պատճառ է հանդիսացել, որ նրան հեռացնեն վարժարանից եւ ուղարկեն զինուորական ծառայութեան Շքոտրա քաղաքը (Ալբանիա), ուր Թապիպեանը տաս տարի (1875-1885) ծառայել է որպէս տեղի հիւանդանոցի բժշկապետ։ ԿՋՔ վարժարանը զգալով ախտային անդամազննութեան մասնագէտի խիստ պակասը՝ Յովհաննէս Թապիպեանին կրկին հրաւիրում է աշխատանքի։ Դասաւանդել է նաեւ Քաղաքային Բժշկական Վարժարանում։ Ունեցել է միրալայի զինուորական աստիճան։ Փաշայութիւն ստանալու նախօրեակին յանկարծամահ է լինում։

Տիգրան բէյ Աճէմեան (1852-1913): *1874-ին հարիւրապետի աստիճանով աւարտել է Կ.Պոլսի ԿՋՔվ-ն եւ շատ չանցած կառավարութեան կողմից ուղարկուել Վիեննա՝ մասնագիտական կրթութեան մէջ խորանալու։ 1877-ին վերադառնում է Կ.Պոլիս եւ պաշտօնավարում տարբեր հիւանդանոցներում։ Այնուհետեւ դասախօսական պաշտօնի անցնում ԿՋՔվ-ում։ Վարել է կայսերական բժշկական ընկերութեան փոխատենապետի պաշտօնը։ Իր ժամանակի ամենաճարտար եւ համբաւաւոր ակնաբոյժն էր։ Շուրջ 30 տարի դասախօսել է ԿՋՔվ-ում՝ թուրքական բժշկութեան համար պատրաստելով բազմաթիւ մասնագէտներ։ Այս բազմամեայ մանկավարժական գործունէութիւնն ըստ արժանւոյն չի գնահատուել։Փաշայի տիտղոսին արժանանալու փոխարէն՝ նրան զրկել են իր պաշտօնից, որից վշտահար Աճէմեանը վախճանուել է միրալայի աստիճանում։ Թողել է ակնաբուժութեանը նուիրուած հրատարակութիւններ։ Վարել է Ազգային երեսփոխանական ժողովի եւ Ուսումնական խորհրդի ատենապետի պաշտօնները։*

Յակոբ բէյ Տատրեան (1853-1936): *1880-ին աւարտել է ԿՋՔվ-ն։ Տաս տարի զինուորական ծառայութեան մէջ է գտնուել Բաղդադի, Մուսուլի, Բասրայի զինուորական հիւանդանոցներում[89]։Պաշտօնավարել է նաեւ Թրակիայի՝ Քըրքքալէի եւ Զորլուի զինուորական հիւանդանոցներում։ Եղել է Մարմարա-էրէյլիի զինուորական հիւանդանոցի բժշկապետը։ Մասնակցել է Բալկանեան պատերազմին։ Ա. Աշխարհամարտի առաջին երկու տարիներին վարել է Սելիմէ հիւանդանոց-զօրանոցի բժշկապետի պաշտօնը։ Ունէր միրալայի կոչում։ Փորձառու եւ հեղինակաւոր բժիշկի համբաւ է ունեցել։ Արքունիքի եւ ընդհանուր սպայակոյտի կողմից պատուըուած է շքանշաններով։*

Սարգիս բէյ Պէրպէրեան (1857-1945): *Աւարտել է ԿԶԲՎ-ն: Եղել է Թոփգափուի զինուորական հիւանդանոցի բժշկապետը: Բալկանեան պատերազմի եւ Ա. Աշխարհամարտի ժամանակ որպէս զինուորական բժիշկ ծառայել է ճակատային տարբեր զինուորական հիւանդանոցներում: Երկար ժամանակ ծառայութեան մէջ է գտնուել Սիրիայի, մասնաւորապէս Եմէնի ռազմաճակատային գծում:*

Արթին բէյ Տեվէթեան (1852-1937): *1884-ին աւարտել է Կ.Պոլսի ԿԶԲՎ-ն: Մեծ ծառայութիւններ է մատուցել թուրքական բանակին: 23 տարի եղել է էդիրնէի զինուորական հիւանդանոցի բժշկապետը, իսկ 1910-ից վիրաբուժապետը՝ Հայդարփաշայի զինուորական հիւանդանոցի: Բալկանեան պատերազմի ժամանակ ծառայել է Բ զօրաբանակում որպէս բժշկապետ, իսկ Ա Աշխարհամարտի տարիներին եղել է Գատըգիւղի զինուորական հիւանդանոցի բժշկապետը: Ունեցել է գնդապետի աստիճան: Իրեն առաջարկուել է էդիրնէ նահանգի լիւայի փաշայութիւնը (զօրապետութիւնը), սակայն տարիքի պատճառով հրաժարուել է:*

Գրիգոր բէյ Թագւորեան (?- 1884): *Մասնագիտական կրթութիւն ստացել է Կ.Պոլսի ԿԶԲՎ-ում եւ Փարիզի Բժշկական Համալսարանում: Ծառայել է երկրի տարբեր վայրերում տեղակայուած օսմանեան բանակի զօրամիաւորումներում եւ զինուորական հիւանդանոցներում: Հասել է միրալայի աստիճանի եւ արժանացել բէյի տիտղոսի:*

Արթին բէյ Հալվաճեան (1865-1915): *Սովորել է ԿԶԲՎ-ում: Երկար տարիներ ծառայել է թուրքական բանակում եւ զինուորական հիւանդանոցներում: Իր խղճամիտ ծառայութեան համար գնահատուել է Ռազմական նախարարութեան կողմից եւ արժանացել միրալայի կոչմանն ու բէյի տիտղոսին: Ա. Աշխարհամարտի ժամանակ Արթին բէյ Հալվաճեանը, որպէս ե զօրագնդի բժշկապետ, ուղարկւում է Կովկասեան ռազմաճակատ: Այս ճակատում թուրքական բանակի կրած պարտութիւնից յետոյ, կասկածելի համարելով ռուսական սահմանագլխում հայ զինուորական բժիշկների ներկայութիւնը՝ ուղարկուել է Խարբերդ-Մեզիրէ, ուր պարտաճանաչ եւ իր գործին գիտակից հմուտ բժիշկը մեծապէս օգտակար է եղել թուրքական բանակին, մասնաւորապէս բծաւոր տենդի համաճարակի օրերին՝ հազարաւոր թուրք զինուորների կեանքեր փրկելով: Արժանացել է տեղի զինուորական իշխանութիւնների գնահատանքին: Սակայն Արթին բէյ Հալվաճեանը, կիսելով իր հայրենակիցների ճակատագիրը, նահատակուել է 1915-ին:*

Յակոբ բէյ Պէկեան (?-1928): *1869-ին աւարտել է ԿՋԲՎ-ն: Աւելի քան կէս դար եղել է զինուորական ծառայութեան մէջ: Հասել է միրալայի զինուորական աստիճանի: 1891-1894 թթ. անդամակցել է Ս. Փրկիչ ազգային հիւանդանոցի հոգաբարձութեանը: Անդամակցել է նաեւ Բերայի թաղական խորհրդին:*

Մինաս բէյ Աւետիսեան (1849-?): *Ուսանել է Իտատիէի Զինուորական Վարժարանի Անասնաբուժութեան Բաժնում: Երեսուն տարի շարունակ դասաւանդել է Զինուորական Անասնաբուժական Վարժարանում: Երկրին եւ օսմանեան բանակին մատուցած ծառայութիւնների համար հասել է միրալայի աստիճանի: 1903-ին Համիդ Բ-ի դէմ անյաջող մահափորձի օրը Մինաս բէյը ի պաշտօնէ ընկերակցում էր հեծեալ գնդին: Իր հայ լինելու պարագան պատճառ է դառնում նրա ձերբակալութեան եւ աքսորին: 1910-ին Դամասկոսից վերադառնում է եւ ստանձնում իր նախկին պաշտօնները: Անասնաբուժական վարժարանի ուսանողների համար պատրաստել է անասնաբուժութեանը նուիրուած ձեռնարկներ, որոնցով երկար շրջան ուսանել են թուրք ուսանողները :*

Զինուրական կոչում ունեցող հայ պաշտօնեաներ

ԺԹ դարի կէսերից հայերի առջեւ պետական գործունէութեան լայն ասպարէզ բացուեց, երբ կայսրութիւնը փորձեց սերտացնել իր յարաբերութիւնները Եւրոպայի հետ եւ Բարձրագոյն դուռը, հետեւելով եւրոպական երկրներին, սկսեց արդիականացնել իր վարչական համակարգը: Ի թիւս միւս գերատեսչութիւնների՝ հայերը պատասխանատու պաշտօններ զբաղեցրին նաեւ Նաւատորմի եւ Ռազմական նախարարութիւններում: Նրանցից ոմանք իրենց գործունէութեան ընթացքում արժանացել են զինուրական բարձր կոչումների:

Յովսէփ Վարդանեան (Վարդան փաշա) (1815-1879): *Երիտասարդ տարիքում պետական ծառայութեան մէջ է մտնում Օսմանեան Նաւատորմի նախարարութիւնում: Ստացել է միրմիրանիզինուրական աստիճան եւ փաշայի տիտղոս: Ղրիմի պատերազմի (1853-1856) ժամանակ վարել է օսմանեան նաւատորմի Ա թարգմանի պաշտօնը: 25 տարի զինուրական ծառայութեան մէջ մնալուց յետոյ անցել է քաղաքացիական պաշտօնների: Օսմանեան տարբեր նախարարութիւններում վարել է պատասխանատու պաշտօններ եւ իր օգտաշատ գործունէութեան համար արժանացել բէյի տիտղոսի: Նրա կուրծքը զարդարում էին Օսմանիէի եւ Մեջիդիէի տարբեր կարգի եւ եւրոպական մեծ*

տէրութիւնների կառավարութիւնների կողմից շնորհուած շքանշանները։

Յովսէփ Վարդանեանը ժամանակի ամենազարգացած, լեզուների գիտակ, եւրոպական գրականութեանն ու մշակոյթին քաջատեղեակ այն անձնաւորութիւնն էր, որ աւելի քան 25 տարի փայլել է հայ հանրային կեանքում որպէս հրապարակախօս եւ խմբագիր։ Հիմնականում հայատառ թուքերէն լեզուով հրատարակել է գեղարուեստական եւ պատմագիտական արժէքաւոր երկեր։

Անտոն Եաւէր փաշա Թընկըրեան (1812-1908): *Ինքնակրթութեամբ տիրապետել է ֆրանսերէն, իտալերէն, յունարէն, թուրքերէն լեզուներին։ 24 տարեկանում մտել է պետական ծառայութեան՝ աշխատելով Բարձրագոյն դրան թարգմանչաց դիւանում, այնուհետեւ՝ Շոգենաւերի վարչութիւնում։ Ղրիմի պատերազմի ժամանակ օսմանեան ընդհանուր զօրքերի հրամանատար էօմէր փաշայի քարտուղարն էր։ 1855-ին ստանում է ռազմածովային նաւատորմի միրալայի աստիճան։ 1855-1856 թթ. Թընկըրեանին է յանձնւում Շոգենաւերի ընդհանուր վարչութիւնը եւ Արքունի նաւարանի վերատեսչութիւնը։ 1862-ին արժանանում է միրլիւայի զինուորական կոչմանը։ 1864ին ստանձնում է Ռազմական նախարարութեան Օտար լեզուների Թղթակցութեան Դիւանի տնօրէնի պաշտօնը։ 1870-1871 թթ. անդամակցում է Պետական խորհրդին։ 1875-1876 թթ. հասել է Ռումելիի պէյլէրպէյիաստիճանի։ Վարել է նաեւ Օսմանեան նամակատարութեան եւ հեռագրական նախարարի պաշտօնը եւ կարեւոր բարեկարգութիւններ մտցրել այս ասպարէզում։ 1881-ին դարձել է քննիչ Հանրային պարտուց վարչութեան, իսկ 1903-ին՝ ելեմտական բարձրագոյն խորհրդի անդամ։ Անտոն փաշա Թընկըրեանը 58 տարի ծառայել է օսմանեան տէրութեանը։ Օսմանեան կայսրութեան եւ օտար երկրների կառավարութիւնների կողմից արժանացել է Մեջիդիէի եւ Օսմանիէի տարբեր կարգի, Պատուոյ Լեգէոնի, Ս. Մաւրիկիոսի, Ս. Ղազարի եւ այլ շքանշանների։*

Թորոս բէյ Գիսակը *նոյնպէս օսմանեան նաւատորմի պաշտօնեայ էր եւ ունէր միրալայի աստիճան։*

Լիբանանի հայազգի կառավարիչներ **Կարապետ Արթին փաշա Տաւուտեանը, Յովհաննէս փաշաԳույումճեանը** *ունեցել են միւշիրի (մարաջախատ) կոչում։ Մինչ Լիբանանի կառավարչի պաշտօնի ստանձնումը՝ նրանք վարել են դիւանագիտական պաշտօններ եւ չեն ունեցել զինուորական կոչումներ։ Թերեւս կարեւոր պայման էր, որ Լիբանանի կառավարիչներն ունենան*

զինուորական աստիճան, մանաւանդ, որ այս տարածաշրջանը գտնուել է ազգամիջեան զինուած բախումների մէջ։

Կարապետ փաշա Տաւուտեան (1816-1873): *երկար ժամանակ դեսպանական պաշտօններ է վարել Եւրոպայի երկրներում եւ դիւանագիտական շրջանակներում մեծ հեղինակութիւն վայելել։ Եւրոպայի հինգ մեծ տէրութիւնների եւ կայսրութեան կողմից կազմուած յանձնաժողովը 1861-ին Տաւուտեանին նշանակում է ինքնավար Լիբանանի ընդհանուր կառավարիչ։ Նրան շնորհւում է միւշիրի կոչում եւ փաշայի տիտղոս։ Կայսրութեան մէջ նա առաջին քրիստոնեան էր, որը արժանացել է մարաջախտի բարձր կոչմանը։ Իր պաշտօնավարութեան շրջանում Տաւուտեանը վարել է Լիբանանի ինքնուրոյնութիւնը պահպանելու, կրօնական հակամարտութիւնները մեղմացնելու, առեւտրական, տնտեսական եւ կրթամշակութային վերելքը խթանելու քաղաքականութիւն։ Յետագայում նրան վստահւում է կայսրութեան Հասարակական կառոյցների նախարարի պաշտօնը։ Ի թիւս միւս օգտաշատ ձեռնարկների՝ Տաւուտեանը կարողացել է կազմակերպել Ասիան եւ Մերձաւոր Արեւելքը Եւրոպային կապող Ռումելիի երկաթուղու շինարարութիւնը, որը կայսրութեան տնտեսական եւ քաղաքական կեանքում բացառիկ նշանակութիւն է ունեցել։*

Տաւուտեանը բազմակողմանի զարգացման տէր անձնաւորութիւն էր։ Հին գերման ցեղերի օրէնքներին նուիրուած իր գիտական ծաւալուն ուսումնասիրութեան համար Գերմանիայի կանցլերի կողմից նա ստացել է յատուկ մրցանակ եւ ընտրուել Բեռլինի գիտութիւնների ակադեմիայի անդամ։

Որպէս պետական բարձր պաշտօնեայ եւ արժէքաւոր քաղաքագէտ՝ նա արժանացել է շքանշանների. 1867-ին Նապոլէոն Գ-ն նրան շնորհել է Պատուոյ լեգէոնի պատուանշանը։ Օսմանեան կառավարութիւնից ստացել է տարբեր կարգի շքանշաններ, Օսմանիէի մեծ ժապաւէնը, իսկ Հռոմի Պապը նրան շնորհել է Մեծն Գրգորի ասպետութեան առաջին կարգի շքանշանը։

Յովհաննէս փաշա Գույումճեան (1858-1933): *Սովորել է Կ.Պոլսի Վիեննական Մխիթարեանների վարժարանում եւ Փարիզի Յիսուսեաննների հռչակաւոր* Vaugirard *կրթական հաստատութիւնում։ Կ.Պոլիս վերադառնալով՝ մտել է պետական ծառայութեան մէջ։ Պատասխանատու պաշտօններ է վարել է Արտաքին Գործոց նախարարութիւնում։ 1899-1908 թ. եղել է Հռոմում օսմանեան դեսպանատան Ա. քարտուղարը, այնուհետեւ՝ Իտալիայում օսմանեան գործերի հաւատարմատարը։*

1908-ին վերադարձել է Կ.Պոլիս եւ ընտրուել Պետական խորհրդի անդամ եւ նոյն թուականից վարել Արտաքին գործոց փոխնախարարի պաշտօնը։

1912-ին Գաբրիէլ Նորատունկեանը նշանակուում է կայսրութեան Արտաքին Գործոց Նախարար։ Տեսնելով, որ Արտաքին գործոց նախարարութիւնում հայերի բարձր դիրքը կարող է թուրքերի նախանձը գրգռել՝ այս երկու բարեկամները ցուցաբերում են փոխըմբռնում. Յովհաննէս Գուլումճեանը հրաժարւում է Արտաքին Գործոց նախարարութիւնում զբաղեցրած իր պաշտօնից եւ ընդունում Լիբանանի կառավարչի պաշտօնը, որը ժամանակ առաջ մերժել էր։ Նրա թեկնածութիւնը միաձայն ընդունուել է եւրոպական մեծ տէրութիւնների կողմից։

Յովհաննէս Գուլումճեանին շնորհւում է միշիրի կոչում եւ փաշայի տիտղոս։ Այս պաշտօնը նա ստանձնել է քաղաքական խառնակ վիճակում։ Երեք տարուայ պաշտօնավարութեան շրջանում իրականացրել է հինգ կարեւոր բարեկարգութիւններ՝ այսպիսով օգտակար լինելով Լիբանանի ժողովրդին։

1915ին Բարձրագոյն դուռը չեղեալ է յայտարարում Լիբանանի առանձնաշնորհեալ կառավարութիւնը եւ Յովհաննէս Գուլումճեանը վերադառնում է Կ.Պոլիս եւ ընտրւում Օսմանեան ծերակոյտի անդամ, սակայն հրաժարուել է այս պաշտօնից՝ չցանկանալով առնչութիւն ունենալ այդ արիւնոտ կառավարութեան հետ եւ մեկնել Հռոմ։

Օսմանեան բանակում ծառայած հայերից միշիրի զինուորական կոչում է ունեցել նաեւ օսմանեան ողջ բանակի գլխաւոր դեղագործ **Ֆերդի փաշա Թերզիմանեանը։**

National Security Services of Republic of Armenia[1]

The history of the security bodies of Armenia with all of its drastic upheavals and eventually with the rocky, bloody, but heroic path towards the independence of the Armenian land is inseparably connected with millennia lasting history of our nation.

A number of studies indicates that even during the Urartu period (IX-VII centuries B.C.) intelligence and counterintelligence activity was placed on state basesand was one of the directions of state activity. During the times of ancient and medieval Armenia both state authorities (ministries, agencies) and state officials were working on security matters. Priority was given to the protection of military and other secrets.

The period from 1375, after the fall of the Cilicia Armenian Kingdom till 1918, the First Republic's rise up as a result of May uprisings, was the biggest and long-lasting trial not to lose the statehood, which, however was not able to destroy the century-long dream of the Armenian people to restore it.

The archived data, though being scarce, provide the bases to assume that the special services were the integral part of the security system of the First Republic of Armenia. During the difficult conditions of 1918-1920 that important structure didn't manage to become a completely autonomous service but functioned as an intelligence and counterintelligence unit of headquarters of the RA Military Ministry. Within two and a half years this Ministry had 4 leaders: Colonel Alexander Shneur (since the establishment till September 1919), Captain Vahagn Mouradyan (from September 1919 till April 1920), Captain Tigran Devoyants (April-June of 1920) and second lieutenant (podporuchik) Miqayel Dodokhyan (from 1920 July till the fall of the Republic).

The pivot of the activity of special services of the First Armenian Republic was the fight against the hostile activities of Azerbaijan and Turkey. With limited staff and scarce opportunities, the required data on the deployment of forces in Transcaucasia, troops' movement, destructive activities of Azerbaijan and Turkey, were obtained. A number of Azerbaijani spies were revealed, including the Azerbaijani diplomatic representative, who was spying under the diplomatic cover, was neutralized and expelled from the country as an unwanted person.

The intelligence division was trying to conduct activities in abroad as well and for organizing of which the capabilities of the Ministry of Foreign Affairs were used.

[1]- https://www.sns.am/en/history

The National Security headquarters in Yerevan A 2018 stamp dedicated to the 100th anniversary of NSS

It should be noted with pain that the intelligence and counterintelligence activities for various reasons did not have their logical growth, which had a tragic role in the breakdown of the Republic.

On December 2, 1920, under the Alexandrapole Treaty Soviet power was established in Armenia and by December 6 the 1st Decree of the Revolutionary Committee of Armenia already referred to the establishment of Emergency Committee(EC).

According to Bolshevik ideology newly formed authorities had the following particular tasks: fight against counterrevolution, speculation and crimes committed abusing official position. EC authorities and their successors were strictly following the will of the Communist party and, in line with their mane duties, were often forced to engage in disrespectful activities for the realization of the short-sighted and politically meaningless ideas of the leadership of State.

Nikolay Yemelyan Ayvazov was the first chairman of ASSR EC. In January 1921 it was chaired by famous bolshevik Shavarsh Amirkhanyan (until 1924), Sergey Melik-Osipov was his deputy (from 1924 to 1929 he was the head of the system). From March 1929 to October 1930 Sedrak Margaryan, Hayk Petrosyan, Sedrak Otyan replaced each other in the State Political Directorate (GPU) of ASSR. They and their predecessor Sergey Melik-Osipov later became the victims of Stalin's repressions (1937 -1938).

Soviet state security authorities, including the respective units of Soviet Armenia, periodically turned into a tool of punitive policy. Only in the period of 1937-1938 in Armenia 8104 people were convicted, from which 4530 were shot, moreover only 249 people (only 3.07 % of convicted people) were convicted for espionage, banditry or terrorism.

During the years of the Patriotic war some structural changes took place in the security system. In February 1941 the People's Commissariat for State Security of USSR (NKGB) was separated from the People's Commissariat for Internal Affairs of USSR (NKVD), but in July 1941 these structures were again united in NKVD. In 1943 they again separated. In the years of the Great Patriotic war, the security authorities of Armenia were led by Major General Georgy Yosef Martirosov. He made a valuable contribution to the state security of the Republic in the period of war.

G. I. Martirosov led the security authorities of Armenia for the second time from 15 August 1952 to 26 April 1954.

During the war and the post war years more than 260 participants of the Great Patriotic war, who had bravely fought in different fronts, served in the state security authorities of Armenia.

From 1945 to 1947 ASSR State Security Authorities were led by colonel Nikita Arcady Qrimyan, from1947 to 1952 by State Security Minister Sergey Arcady Korkhmazyan.

On 13 March 1954 the Presidium of the Supreme Council of USSR made a decision to create State Security Committee. From 1954 to1972 the State Security Committee adjunct to the Council of Ministers of ASSR was led by Georgy Artashes Badamyants, from1972 to1977 by Arcady Pavel Ragozin, from 1977 to 1978 by Hrayr Avanes Miqayelyan, from 1978 to 1988 by Marius Aram Yuzbashyan, form 1988 to 1991by Valeri Georgy Badamyants. As a result of the popular referendumof 21 September 1991, the independence of Armenia became a reality, and from the very first the issue of restructuring of the security agencies became order of the day.

According to the law on the structure and composition of the government of RA, adopted on 4 December 1991, the State Security Committee was renamed into the RA State Directorate of National Security; Major General Husik Suren Harutyunyanwas appointed head of the RA State Directorate of National Security. (was in the office from 1991 to February 1992).

Officers of the state security agencies proved their devotion to the newly independent State, as well as the exceptional importance of the activities in the battles for the protection of the borders of Armenia and for Artsakh. Serving and retired 218 officers of the National Security Service of RA have a status of combat veterans.One of the most important achievements of the officers of the national security agencies is the detection of numerous cases of the fighting on the side of Azerbaijan ofAfghan mojaheds, other foreign mercenaries, of participation of agents against Armenia and Artsakh.

After H. Harutyunyan, heads of the RA State Directorate of National Security were: Major General Valeri Vagharshak Poghosyan (1992-1993), Major General Eduard Grigor Simonyants (1993-1994), David Gurgen Shahnazaryan (1994-May1995). In 1995, the RA State Directorate of National Security was renamed into the Ministry of National Security. Serzh Azat Sargsyan was appointed Minister of the RA Ministry of National Security. On 8 November 1996, the Ministry of the Interior and the Ministry of National Security merged into the Ministry of the Interior and National Security. S. Sargsyan continued to be at the head of the structure (was in the office from 1995 to November 1999). The Ministry of the Interior and National Security was again separatedinto the Ministry of the Interior and the Ministry of the National Security. In November 1999 Karlos Khachik Petrosyan was appointed Minister of the National Security (was in the office from November 1999 to 5 November 2004).

On 17 December 2002, by the Decree of the President of RA, the Ministry of National Security was restructured into the National Security Service adjunct to the Government of RA. From 8 November 2004 to 12 February 2016, Colonel General Gorik Gurgen Hakobyan was at the head ofthe NSS under the Government of RA.On12 February 2016, Georgi Karen Kutoyan was appointed Director of the

National Security Service adjunct to the Government of the Republic of Armenia and was in the office till 10 May 2018.

On 10 May 2018, by the decree of the President of RA, Artur Gagik Vanetsyan was appointed Director of NSS.

The contemporary history of the national security agencies of RA was marked by successful detection, prevention and suppression of intelligence and subversiveactions of some hostile States, organizations and individuals, including the uncovering of agents of foreign special services.

As a whole, from 1991 to 2018 the national security agencies of RA instituted and investigated more than 1800 criminal cases.

23 persons were indicted for intelligence and terrorist activities against RA. On 28 June 2018 by the decision of the Prime Minister of RA, the new charter and structure of the National Security Service of RA were established. Besides the traditional directions of activities of the Service, the function to ensure the economic security and to counter corruption on the institutional level has been outlined.

Heads of Special Services of Armenia

Nikolay Yemelyan Ayvazyan /1889-1937/
EC chairman /from 6 December 1920 to January 1921/

Shavarsh Mehrab Amirkhanyan /1894-1959/
EC chairman /from 9February1921 to May 1924/

Sergey Dmitri Melik-Osipov /1882-1937/
EC chairman /from November1924 to January 1929/

Sedrak Nikolay Margaryan/1898-1937/
Head of the GPU/from Marchto November 1929/

Hayk Grigor Petrosyan/1897-1938/
Head of the GPU/from November 1929 to May 1930/

Sedrak Gevorg Otyan / 1898-1937/
Head of the GPU/from Mayto October 1930/

Armenak Gerasim Abulyan /1895-1935/
Head of the GPU/from October 1930 to July 1934/

Khachik Khlghat Mughdusi/1898-1938/
Head of the NKVD/fromJuly 1934 to January 1937, Major of Sate Security
Victor Vasili Khvorostyan /1903-1939/
People's Commissar of Internal Affairs/ from October 1937 to February 1939/,
Major of Sate Security
Aleksey Vasili Korotkov /1906-1945/
People's Commissar of Internal Affairs/ from February 1939 to February 1941/,
People's Commissar of State Security/ from February to July 1941/

Georgy Iosif Martirosov /1906-1977/
Major General,People's Commissar of Internal Affairs/1941-1943/,People's Commissar of Sate Security /1952-1953/, Minister of the Interior /1953-1954/
Nikita Arcady Qrimyan/1913-1955/
Colonel, People's Commissar of Sate Security-Minister of SateSecurity/1945-1947/
Sergey Arcady Korkhmazyan /1912-1974/
Colonel, Minister of SateSecurity/1947-1952/
Georgy Artashes Badamyants /1910-1988/
Lieutenant General, head of the SSC(KGB) adjunct to the Council of Ministers of ASSR /1954-1972/
Arcady Pavel Ragozin /1918-1998/
Lieutenant General, head of the SSC(KGB) adjunct to the Council of Ministers of ASSR /1972-1977/

Hrayr Avanes Mikayelyan/1920-1995/
Major General, head of the SSC(KGB) adjunct to the Council of Ministers of ASSR /1977-1978/

Marius Aram Yuzbashyan /1924-1993/
Lieutenant General, head of the SSC(KGB)of ASSR/1978-1988/
Valeri Georgy Badamyants/born in 1940/
Major General, head of the SSC(KGB)of ASSR/1988-1991/

Husik Suren Harutyunyan /1945-2006/
Major General, head of the SDNS /1991-1992/

Valeri Vagharshak Poghosyan/ born in 1944/
Major General, head of the SDNS /1992-1993/

Eduard Grigori Simonyants/1937-2005/
Major General, head of the SDNS /1993-1994/

Davit Gurgen Shahnazaryan/born in 1954/
Head of the SDNS /1994-1995/

Serzh Azat Sargsyan /born in 1954/
Minister of National Security /1995-1996/, Minister of the Interior and National Security /1996-1999/

Karlos Khachik Petrosyan /born in 1951/
Lieutenant General, Minister of National Security/1999-2002/, Director of the NSS/2002-2004/

Gorik Gurgen Hakobyan /1946-2017/
Colonel General, Director of the NSS /2004-2016/

Georgy Karen Kutoyan/born in 1981/
Major General, Director of the NSS/2016-2018/

Artur Gagik Vanetsyan/born in 1979/
Colonel, Director of the NSS /2018/

تاریخچه چاپ اسکناس در ایران

اسکناس یا پول کاغذی و یا پولبرگ که امروزه در همه کشورهای جهان جریان دارد نخستین بار در نیمه قرن دهم میلادی زمان دودمان سونگ در چین جنوبی باب شد. علاوه بر این در چین شمالی در مدت کوتاهی قبل از ظهور چنگیزخان، پول کاغذی انتشار یافت که اعتبار آن هفت سال بود.

چاپ اسکناس در ایران

اولین سکه ایرانی در زمان داریوش و از جنس طلا ضرب شد که نویسندگان یونانی از آن به نام «دریکوس» یاد می‌کردند. تا قبل از انتشار اسکناس در ایران، سکه، بیجک، و نیز اسکناس‌های خارجی (به ویژه منات روسی) در این کشور رواج داشت. در اواخر قرن هفتم هجری (قرن ۱۳ میلادی) و در دوره سلطنت گیخاتوخان (سال ۶۹۳ هـ. ق) پنجمین پادشاه سلسله ایلخانیان، که از خالی شدن خزانه و کسری بودجه نگران بود، دستور داد مردم زر و سیم خود را به چاوخانه تحویل دهند و به جای آن پول کاغذی (چاوه) بگیرند.

طرح قدیم پیش از انقلاب

این پیشنهاد را عزالدین مظفر -از نزدیکان صدر جهان (وزیر کیخاتو)- با الهام از پول کاغذی چین ارائه داده بود. بدین ترتیب برای نخستین بار پول کاغذی به نام چاو (موسوم به چاو مبارک) در تبریز منتشر شد اما بلافاصله بر اثر مقاومت شدید مردم مجبور شدند این فرمان را لغو کنند. اسکناس یک درهمی چاپ‌شده در آن زمان، قدیمی‌ترین اسکناس شناخته شده در ایران است که منقّش به «لااله الاالله و محمد رسول‌الله» می‌باشد.

نخستین بانکی که به چاپ اسکناس برای ایران پرداخت، بانک جدید شرق بود که مرکزش در لندن قرار داشت و اسکناس‌های چاپ‌شده توسط این بانک در بانک بازرگانی ایران انتشار می‌یافت. اسکناس‌های منتشرشده توسط این بانک از پنج قران به بالا بود. در سال ۱۲۶۷ هجری قمری، امتیاز چاپ اسکناس از بانک جدید شرق به بانک شاهی واگذار شد. بانک شاهنشاهی ایران طبق قرارداد

رویترز حق انحصاری نشر اسکناس را داشت، اما چاپ اسکناس همچنان در بانک جدید شرق انجام می‌گرفت و سیاست‌های پولی را نیز همین بانک تعیین می‌کرد .

تاریخچه چاپ اسکناس در ایران

پس از تأسیس بانک شاهنشاهی (در دوران ناصرالدین شاه قاجار) نخستین سری اسکناس‌های ایرانی به سفارش این بانک در سال ۱۲۶۹ در کشور انگلستان و بوسیله چاپخانه **en: bradbury Wilkinson and Company**در ارقام ۳،۲،۱، ۵، ۱۰، ۲۰، ۲۵، ۵۰، ۱۰۰، ۵۰۰ و ۱۰۰۰ تومانی به چاپ رسید. تمامی اسکناس‌ها به استثنا اسکناس هزارتومانی که به عنوان پشتوانه در خزانه بانک نگهداری می‌شد، در چرخه معاملات قرار گرفت.

در سال ۱۲۸۵ هجری شمسی، نمایندگان نخستین مجلس شورای ملی خواستار تأسیس بانک ملی شدند اما تا سال ۱۳۰۶ بانک کلی به تصویب نرسید تا سرانجام در ۱۷ شهریور ۱۳۰۷ شروع به کار کرد. بانک شاهنشاهی تا سال ۱۳۰۹ شمسی به فعالیت خود ادامه می‌داد و در این سال ایران حق انحصاری نشر اسکناس را به مبلغ ۲۰۰ هزار لیره انگلیس خریداری کرد و مسئولیت چاپ اسکناس به بانک ملی ایران واگذار شد.

نمونه‌ای از اسکناس‌های چاپ شده در بانک شاهی

در سال ۱۳۱۰ هجری شمسی اسکناس‌های چاپ‌شده قبلی از رده خارج شدند و به موجب ماده ۵ قانون اصلاح (قانون واحد و مقیاس پول) حق انحصاری انتشار اسکناس به مدت ۱۰ سال به بانک ملی واگذار شد. از این تاریخ به بعد تعیین نوع طرح و مبلغ، نوع اسکناس و تعداد آن‌ها را بانک ملی تعیین می‌کرد و اسکناس در لندن چاپ می‌شد.

اولین اسکناس بانک ملی در فروردین ۱۳۱۱ چاپ شد. بانک ملی تا سال ۱۳۳۹ اقدام به نشر اسکناس می‌کرد تا اینکه با تأسیس بانک مرکزی، حق نشر اسکناس به بانک مرکزی ایران داده شد و تا کنون ادامه دارد. تا پیش از سال ۱۳۶۲ شمسی، ایران اسکناس مورد نیاز خود را به کشورهای خارجی (بیشتر انگلستان) سفارش می‌داد. اما از این سال به بعد با تأسیس کارخانه تولید کاغذ اوراق بهادار، رفته‌رفته اسکناس‌ها روی کاغذ ایرانی چاپ شدند.

اسکناس یادبود پنجاهمین سال پادشاهی پهلوی، چاپ بانک مرکزی ایران، سال ۲۵۳۵ شاهنشاهی

در سال ۱۳۶۷ با توجه به حجم بالای واردات کاغذ اسکناس و سایر اوراق امنیتی بنابه به دستور رئیس جمهور وقت بنا شد که بانک مرکزی در خصوص تاسیس کارخانه تولید کاغذ اسناد بهادار اقدامات لازم را بعمل آورد.

بانک مرکزی همچنین در راستای انجام این وظیفه قانونی، سازمان تولید اسکناس و مسکوک را راه اندازی کرد تا از آن طریق نسبت به مدیریت اسکناس موجود در بازار اقدام کند؛ مسئولیت سازمان تولید اسکناس و مسکوک چاپ و امحای اسکناس های رایج در بازار است البته مسئولیت سازمان فقط به تولید اسکناس و مسکوک ختم نمی شود چراکه اوراق بهادار دیگری مانند اوراق مشارکت

بانک های مختلف، اسناد هویتی (مانند گذرنامه ها و شناسنامه ها) و کارت هایی که جنبه امنیتی یا اعتبار خاصی دارد نیز به این مجموعه ارجاع داده و از مرحله طراحی تا اجرا و چاپ در سازمان تولید انجام می شود.

طرح قدیم سری اول پس از انقلاب

گردآوری: بخش فرهنگ و هنر بیتوته